

महाराष्ट्रातील लघु उद्योगाचा विकास

प्रा. डॉ. पी. डी. जाधव

गो. सी. गावंडे महाविद्यालय, उमरखेड

प्रास्ताविक -

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण भागात बेकारी, अर्धबेकारी, दारीद्र्य व उपासमार या महत्वाच्या समस्या आहे. त्या सोडविण्यासाठी उत्पादक स्वरूपाचा रोजगार निर्माण करणे हाच एकमेव उपाय आहे. ग्रामीण भागात कमी भंडवल गुंतवणुकीतून जास्तीत जास्त रोजगार निर्मिती आवश्यक ठरते. त्यादृष्टीने ग्रामीण उद्योग व लघुउद्योग अत्यंत महत्वाचे आहेत. हे सर्व उद्योग ग्रामीण औद्योगिकीकरणे आधार आहेत. ग्रामीण उद्योग, कुटीर उद्योग व लघुउद्योग यांना राज्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात एक विशिष्ट स्थान आहे. ग्रामीण उद्योग, कुटीर उद्योग व लघुउद्योग हे राज्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील परंपरागत उद्योग आहेत.

राज्याच्या ग्रामीण भागातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती आहे. पूर्वी आपली खेडी स्वावलंबी होती. गावाला लागणारी अन्नधान्य गावात उत्पादन केले जात असे. ज्या लोकांकडे जमीन नव्हती ते भुमीहीन लोक ग्रामोद्योग करत असत. सुतार, लोहार, कुंभार, तेली चर्मकार, विणकर असे अनेक कारागीर प्रत्येक गावात आपली ग्रामोद्योगी उत्पादन शेतकऱ्यांना व इतरांना विकत असतात. त्या बदल्यात त्यांना धान्य अगर इतर वस्तू दिल्या जात होत्या. ग्रामीण भागात साळी कांडणे, तिखट कुटणे दाळ सडणे, पापड बनविणे, खेळण्या बनवणे, मध जमा करणे, कातडी कमावणे, डिक जमा करणे व पशुपालन करणे इत्यादी कुटीरोद्योग व ग्रामोद्योग अस्तित्वात होते.

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर राज्यात नियोजित आर्थिक विकाराला सुरुवात झाली. राज्याच्या नागरी भागात विशेषतः मुंबई, ठाणे, नाशिक व पुणे या पट्ट्यात मोठ्या प्रमाणत उद्योग निर्माण होऊ लागले. त्यामुळे ग्रामीण भागातील उद्योग बंद पडले. परीणामी ग्रामीण कारागरी बेकार झाले, रोजगारासाठी ग्रामीण लोक खेडी सोडून शहराकडे जाऊ लागले. परंतु अलीकडच्या काळात महाराष्ट्र शासनाने औद्योगिक धोरणत बदल केला, उद्योगधंद्याच्या विकेंद्रीकरणाला महत्व दिले. उद्योगाच्या रचनेत बदल केला. बहुसंख्य ग्रामीण उद्योगात व कुटीरोद्योगात यंत्र व विद्युत यांचा वापर वाढला आहे. लघुउद्योगात भंडवल गुंतवणुक वाढली व उद्योगातून अनेक प्रकारच्या वस्तु उत्पादनाचा समावेश करण्यात आला. प्रस्तुत शोधनिबंधात लघु उद्योगांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे -

1. राज्याच्या ग्रामीण भागातील लघुउद्योगाचा अभ्यास करणे,
2. राज्याच्या ग्रामीण उद्योगाच्या रचनेचा अभ्यास करणे.

महाराष्ट्रातील लघु उद्योग:-

महाराष्ट्र राज्याने औद्योगीकरणात उच्च पातळी गाठलेली असून देशाच्या औद्योगीकरणामध्येही राज्य महत्वाची भूमिका बजावीत आहे. राज्यातील संघटीत क्षेत्रात लघु उद्योगांची संख्या वाढत आहे. भारताच्या संघटीत औद्योगिक क्षेत्रातील निव्वळ मुल्य वृद्धीत असलेला राज्याचा वाटा 20 प्रतिशत पेक्षा जास्त आहे. स्थूल राज्य उत्पादनात वस्तू निर्माण क्षेत्राचा वाटा 20 प्रतिशत असून अखिल भारतीय स्तरावर तत्सम वाटा जवळपास 15 प्रतिशत एवढा आहे.

राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत लघु उद्योगास महत्वाचे स्थान आहे. केंद्र व राज्य सरकारने लघु क्षेत्र विकासासाठी निरनिराळ्या योजना व धोरणे आखल्यामुळे राज्यात लघु उद्योगाचा विकास झालेला आहे. लघु उद्योगासाठी कमी भांडवल लागते. माठ्या प्रमाणावर उत्पादन होते. निर्यात वाढते व रोजगार वृद्धी होते.

लघु उद्योगाची प्रगती :-

सन 1961- 01 या चार दशकाच्या काळात राज्याच्या ग्रामीण भागातील लघु उद्योगाच्या संख्येत वाढ झाली आहे. त्याचबरोबर लघु उद्योगातील भांडवल गुंतवणूक व रोजगार यात वाढ झाली आहे. तक्ता क्र. 1 वरून असे स्पष्ट होते की सन 1961-01 या काळात राज्यातील लघु उद्योगाच्या संख्येत 4860 वरून 152318 पर्यंत 147458 नी वाढ झाली आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे केंद्र शासनाने औद्योगिक धोरणात कमलमला बदल हा होय. या उद्योगास कमी भांडवल लागते. राज्यातील लघु उद्योगांची संख्या वाढीबरोबर लघु उद्योगातील गुंतवणूक 2342 लाख रु वरून 48888 लाख रुपयापर्यंत जवळजवळ 24 पटीने वाढलेली आहे. ही वाढ शे. 51 नी झाली आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक विकासात लघु उद्योगांना सर्वसाधारण महत्व आहे. मागील चार दशकाच्या काळात राज्यातील लघु उद्योगात काम करणाऱ्या कामगारांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. सन 1961-01 या काळात लघु उद्योगातील कामगारांच्या संख्येत 92 हजारावरून 7 लाखा पर्यंत सात पटीपेक्षा जास्तीने वाढ झाली आहे. म्हणून ग्रामीण भागातील संघटीत क्षेत्रातील रोजगाराच्या संख्येत वाढ झाली आहे.

तक्ता क्र. 1

महाराष्ट्र राज्यातील लघु उद्योगाची रचना

वर्ष	लघु उद्योग संख्या	गुंतवणूक (लाख मुल्य)	उत्पादन (लाख मुल्य)	रोजगार
1961	4860	2342	17642	02000
1970	29920	33527	78325	391000
1991	194800	...	155340	1253000

2001	152318	48888	26559	700662
1961-01	5733.75	1987.45	50.54	611.59
બદલ				

સંદર્ભ:- 1. ઉદ્યોગ મિત્ર (મહારાષ્ટ્ર રાજ્યાચી ઔદ્યોગિક પ્રગતી) મહારાષ્ટ્ર શાસન પુરસ્કૃત સંસ્થા માર્ચ 15, 2001.

યાવરૂન અસે સ્પષ્ટ હોતે કી, રાજ્યાચ્યા આર્થિક વિકાસાબરોબર આદ્યોગિક ધોરણાત બદલ ઝાલા આહે. ત્યામુલે લઘુ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રાચ્યા રચનેત બદલ ઝાલા આહે. તો ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થેચ્યા વિકાસાચ્યા દૃષ્ટીને યોગ્ય આહે.

જિલ્લાવાર લઘુ ઉદ્યોગ ધંદ્યાચી પ્રગતી યાચે વિશ્લેષણ કેલે અસતા તક્તા ક્ર. 2 વરૂન અસે સ્પષ્ટ હોતે કી, સન 1961 તે 2001 યા કાઠાત રાજ્યાતીલ પ્રત્યેક જિલ્હ્યાતીલ લઘુ ઉદ્યોગાંચ્યા સંખ્યેત વાઢ ઝાલી આહે. માગીલ ચાર દશકાચ્યા કાઠાત રાજ્યાતીલ એકુણ લઘુ ઉદ્યોગાત શેકડા 697 ની વાઢ ઝાલી આહે. ઠાળે, નાશિક, અહમદનગર, સાંગલી સોલાપુર, પરભળી, ઉસ્માનાબાદ, યવતમાઢ વ વર્ધા યા નઠુ જિલ્હ્યાતીલ લઘુ ઉદ્યોગાંચ્યા સંખ્યેત મહારાષ્ટ્ર રાજ્યાચ્યા સરાસરીપેક્ષા કમી વાઢ ઝાલી આહે. તર ઇતર 19 જિલ્હ્યાતીલ લઘુ ઉદ્યોગાચ્યા સંખ્યેત રાજ્યાચ્યા સરાસરીપેક્ષા જાસ્તીને વાઢ ઝાલી આહે

તક્તા ક્ર. 2 જિલ્લાવાર લઘુ ઉદ્યોગ ધંદે વ ત્યાતીલ શે. બદલ

જિલ્હે	1961-68	2001	1691-68 તે 2001 શે. બદલ
ઠાળે	6710 (43.10)	10544(8.55)	57.28
રાયગડ	104(0.67)	1889(1.53)	1716.25
રત્નાગિરી	101(0.65)	1345(1.09)	1231.68
સિંધુદુર્ગ		784(0.63)	
નાશિક	1960 (12.65)	7369(5.97)	275.97
ધુલે	73(0.47)	1483(1.20)	1931.50
જળગાંવ	226 (1.45)	2820 (2.28)	1147.78
અહમદનગર	549(3.64)	3018(2.93)	449.73
પુળે	995(6.42)	44252(35.86)	4347.43
સાંતારા	158(1.02)	2452(1.98)	1451.89
સાંગલી	719 (4.64)	5520(4.47)	667.23
સોલાપુર	326(2.10))	1616.56	5596(4.53)
કોલ્હાપુર	1071(6.91)	7108(5.76)	563.68
ઔરંગાબાદ	311(2.00)	3308(2.68)	963.66
જાલના		849(0.68)	

પરભળી	117(0.75)	670(0.54)	472.65
બીડ	1291(1.04)	49(0.32)	2534.69
નાંદેડ	1326(1.07)	127(0.82)	944.09
ઝસ્માનાબાદ	168(1.08)	752(0.60)	347.62
લાતૂર		1875(1.51)	
બુલઢાણા	102(0.65)	657(0.53)	544.12
અકોલા	1585(1.58)	186(1.20)	752.15
અમરાવતી	1875(1.51)	228(1.47)	722.37
યવતમાલ	1116(0.90)	200(1.29)	458.0
વર્ધા	774(0.62)	187(1.20)	133.13
નાગપૂર	596(3.24)	10058(8.15)	1587.58
ભંડારા	109(0.70)	1543(1.25)	1315.59
ચંદ્રપૂર	114(0.73)	1237(1.00)	985.08
ગડચિરોલી		288(0.23)	
મહારાષ્ટ્ર	15446(100.00)	123394(100.00)	696.81

(કંસાતીલ આકડે સંબંધીત લઘુ ડ્યોગાચા વાટા ઢર્શવિતાત)

તક્તા ક્ર. 2 વરૂન રાજ્યાતીલ લઙ્ઙા ડ્યોગધંડ્યાચી રચના લક્ષાત યેતે. સન 191-68 મધ્યે રાજ્યાતીલ ઁકૂળ લઘુ ડ્યોગાત ઠાણે જિલ્હયાતીલ લઘુ ડ્યોગાચા વાટા 43.25 પ્રતિશત હા સર્વાત જાસ્ત હોતા. ત્યાખાલોખાલ નાશિક (12.65), કોલહાપૂર (6.91), પુણે (6.42), સાંગલી (4.64). વ અહમડનગર (4) પ્રતિ ઇતકા હોતા. તર સર્વાત કમી પાહા બીડ જિલ્હયાતીલ લઘુ ડ્યોગાચા ૦.૩૨ પ્રતિશત ઇતકા હોતા. સન 2001 મધ્યે રાજ્યાતીલ ઁકૂળ લઘુ ડ્યોગાત પુણે જિલ્હયાતીલ લઘુ ડ્યોગાચા વાટા 35.00 પ્રતિશત હા સર્વાત મોઠા હોતા. ત્યાખાલોખાલ વ્ાણે (8.58) નાગપૂર (8.95) નાશિક (5.97) કોલ્હાપૂર (૬.૮૭), વ સોલાપુર (4.53) પ્રતિશત ઇતકા હોતા. તર સર્વાત કમી બાદા ગડચિરોલી જિલ્હયાતીલ લઘુ ડ્યોગાચા 0.23 પ્રતિશત ઇતકા હોતા માગીલ ચાર ઢશકાચ્યા કાઢાત ઁકૂળ 22 જિલ્હયાતીલ લઘુ ડ્યોગાચા વાટા કમી ઙ્ઙાલા આહે. ડલટ નાશિક, પુણે, સોલાપૂર, પરભળી, બીડ, નાગપૂર વ ગડચિરોલી યા સાત જિલ્હયાતીલ લઘુ ડ્યોગાચા વાટા વાઢલા આહે.

થોડક્યાત અસે સ્પષ્ટ હોતે કી, રાજ્યાચ્યા પ્રામીણ ભાગાત લઘુ ડ્યોગાંચી સંખ્યા વાઢલ્યામુઢે ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થેચ્યા રચનેત બઢલ ઙ્ઙાલા આહે. લઘુ ડ્યોગાત કમી ભાંડવલ ગુંતવણુકીત જાસ્તીત જાસ્ત લોકાંના રોજગારાચી સંધી પ્રાપ્ત ઙ્ઙાલી આહે.

નિષ્કર્ષ-

1. સન 1961-01 યા કાઢાત ઔડ્યોગિક ઢોરણાતીલ બઢલામુઢે લઘુ ડ્યોગાચ્યા રચનેત બઢલ ઙ્ઙાલા આહે

2. સન 1961-01 યા કાळात રાજ્યાતીલ લઘુ ઉદ્યોગાચ્યા સંખ્યેત 4860 વરૂન 1.52 લાખાપર્યંત વાઢ ઝાલી આહે.
3. સન 1981-01 યા કાळाત લઘુ ઉદ્યોગાતીલ રોજગારાચ્યા સંખ્યેત સાત પટીને વાઢ ઝાલી આહે.
4. ગ્રામીણ ભાગાત લઘુ ઉદ્યોગાચ્યા નિર્મિતીમુલે પાયાભુત સુવિધામધ્યે સુધારણા હોત અસુન બેકાર લોકાંના રોજગાર મિલત આહે.

સારાંશ -

રાજ્યાચ્યા ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થેત લઘુ ઉદ્યોગ યાંચી ભૂમિકા મહત્વાચી આહે. રાજ્યાતીલ નાગરી વ ગ્રામીણ ભાગાતીલ અસમતોલપણા કમી હોતો. ગ્રામીણ ભાગાત બિગર કૃષી ક્ષેત્રાતીલ રોજગારાચ્યા પાતલીત વાઢ ઝાલી આહે. ગ્રામીણ ભાગાતીલ લઘુ ઉદ્યોગાત વીજ યંત્રસામુગ્રી યાંચ્યા વાપરાચ્યા પ્રમાણાત વાઢ ઝાલ્યામુલે ત્યાંચ્યા રચનેત બદલ ઝાલા આહે.

ગ્રામીણ ભાગાતીલ લઘુઉદ્યોગ યાંચ્યા સંખ્યાવાઢીમુલે કૃષી ક્ષેત્રાતીલ લોકસંખ્યા વાઢીચા ભાર કમી હોત આહે. ગ્રામીણભાગાતીલ બેકારાંના રોજગાર પ્રાપ્ત ઝાલા આહે. ત્યાંચે ઉત્પન્ન વાઢલે આહે. રાહણીમાનાચા ડર્જા ડંચાવલા આહે. દારીદ્ર્યાચ્યા પ્રમાણાત ઘટ હોત આહે.

સદર્ભ-

1. Ynginder K. Alagh (1987) - Policy, Growth & Structural Changes In Indian Industries- Economic and Political Weekly, A Sameeksha Trust Publication Vol. XXII No. 19,20,21 Annual Number-1987
2. ધનશ્રી જયંત મહાજન (1906)- મરાઠવાડ્યાતીલ જિલ્હયાંચ્યા ઔદ્યોગિક વિકાસાચે સ્તર - અર્થબોધ પૂજ્ઠ. 43-49
3. મહારાષ્ટ્રાચી અર્થવ્યવસ્થા (2001) - આર. એસ. સોલુકે